

Завалій Олександр Іванович

Здобувач Відділення релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України м. Київ, Україна

ГЕНЕЗИС ДУХОВНОЇ ВЕРСТВИ НЕБЕЛІВСЬКОГО ХРАМУ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В ТРИПІЛЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. Перехід до землеробського способу життя в епоху неоліту штовхало населення до створення соціальної диференціації, яка була обумовлена розвитком нових технологій та виробництва: металургії, землеробства, гончарства, нових форм зв'язку і транспорту, появою нових домашніх тварин і рослин. Інтенсифікація рівноцінного обміну з природним світом породжувало й нові ідеологічні парадигми, а за ними й нові інтелектуальні форми взаємодії між людьми. Тому, визначна релігійна реформа енеолітичного світу, в центрі якої постали Храми та святилища, певно слугувала поштовхом до формування первинних духовних лідерів свого часу. Можливо духовна праця вважалася такою самою господарською функцією як й землеробство з гончарством, бо ж визначала терміни сільськогосподарських робіт, займалась освяченням зерна, передбачала річну сезонність, святкові дні та інше, тим самим створювала великий потенціал для єднання колективу з різних сфер господарювання в загальний стан святості – сакральності суспільства.

Ключові слова: Небелівський Храм, Трипілля, ритуал, духовна верства, релігія.

Виклад основного матеріалу:

Як зазначив М. Мюллер під час лекції в Лондонському Королівському інституті 5 березня 1870 р.: «В стародавні часи релігія, яка має божественну природу, лежала в основі і підтримувала життєві відносини та всі соціальні інститути» [6, с. 232]. А французький дослідник Е. Дюркгайм (Дюркгейм), вважав, що основним змістом священного виступає суспільство, яке відповідно обоює само себе [1, с. 21]. Подібна соціальна практика якраз збігається з поняттям егалітарного самоврядування в трипільському світі – ця ідея підтримується відсутністю матеріалізованої ієрархії на трипільських поселеннях [13, р. 41] [Примітка: Наші дослідження приводять нас до висновку, що трипільське суспільство було позбавлене матеріального обтяження. Можливо була розроблена технологія обмеження в накопиченні

товарів, матеріалів та нерухомості. Згадаймо про ритуал вогняного очищення в якому гинула більша частина накопиченого. Це означало б якесь обмеження на обростання матеріальними речами заради родової стабільності. Ми припускаємо, що це був достатньо важливий аспект Трипілля, який на світоглядному рівні комусь доводилось забезпечувати. Такий підхід до організації життєвого простору не можливо було реалізувати без правил, які б регламентували зазначену діяльність. І якщо були правила, були й законодавці]. Одночасно на трипільських поселеннях спостерігається вправна організація планування на місцевості, що охоплює навички геодезії та створення набору маркерів для ключових місць на ділянці в яких особлива увага приділялася розташуванню Храмів та святилищ. Культові споруди трипільців, як і житлові, відмічені високим ступенем стандартизації в плануванні та їх облаштуванні. Своєрідний світоглядний стандарт особливо виразно досліджується з речей сакрального призначення – хрестоподібні вівтарі, біноклевидні ритуальні посудини, символи рослини на ритуальній керамічній пластиці, типова іконографія Богині, типова іконографія «Священного Тура» та інше. Можна сказати, що трипільці не порушували якоїсь неписаної умови сакральних речей, що все мало перебувати на своєму місці, і якщо така умова порушується, порушився б і весь світовий порядок. Але щоб до цього не призвести варто слідувати правилам. Все це каже за те, що все ж існувала певна соціальна диференціація без матеріального розшарування, але з встановленням ролей. І якщо найбільшу уніфікацію речей або певний стандарт ми спостерігаємо саме в сакральній сфері трипільського світу, об'єктивно в цій же сфері передбачити людей відповідальних за таку організацію.

Вперше існування певної ієрархії на трипільських поселеннях-гігантах почали досліджувати з громадських будівель у 1987 р. Миколою Шмаглієм та Михайлом Відейко на основі порівняння різних будівель на поселенні Майданецьке [14, р. 2]. І вже у випадку з Небелівськими дослідженнями 2012 - 2014 рр. М. Відейко повідомив: «Ми звернули увагу, що всі житла які ближче до Небелівського Храму, вони кращої конструкції, вони більших розмірів, там

інтер'єри з розписом. Те, що до околиць, – там все менше й менше. Тобто навіть було припущення, що найближчий будинок до Храму – це будинок жерця. В ньому були розписані стіни, були вівтарі, кілька печей, такі незвичайні речі» [7]. Про віднайдення залишків небелівських розписів всередині будинку поблизу Храму було повідомлено й в науковій збірці «Cucuteni and ancient Europe» / «Кукутень та стародавня Європа» [12, р. 69]. А останні повідомлення спеціалістів Даремського університету, які вивчали можливості протоміста Небелівка в якості центра релігійного паломництва вже носять досить конкретний характер. У висновках викладаються наступні результати дослідження: «Група ритуальних лідерів в Буго-Дніпровському межиріччі прийняла рішення обрати Небелівку місцем зустрічі для чогось більшого, ніж місцеве святкування – це центр паломництва... Ключовою діяльністю було заселення мису Небелівка групою «хранителів територій», які організували управління лісовими угіддями і закупівлю ресурсів одночасно з переговорами з місцевими громадами щодо спільного виконання завдання по будівництву паломницького центру» [15]. Разом з цим повідомляється, що у трипільському суспільстві відсутні чіткі показники вираженої матеріальної нерівності ні на місцевому рівні великих сайтів, ні на регіональних рівнях між сусідніми селами [18, р. 2]. За висновками британського археолога Чапмана, інтерпретація «мага-сайтів», як місць з низькою щільністю, де всі люди були рівними, залишається серйозною ідеологічною можливістю [17].

Під час дослідження трипільського поселення Білий Камінь міжнародною групою дослідників з Кільського університету (Німеччина) та Інституту археології НАН України у 2018 р. були виявлені «мегаспоруди» / «Храми» в східній частині поселення. Як зазначають самі науковці, які безпосередньо взяли участь в польових дослідженнях «мегаспоруд», завдячуючи своєму центральному положенню на місцевості такі будівлі в трипільському світі явно демонструють акцент на певному соціальному інституті. Монументальне положення в ландшафті вказує на їх велике значення, як вузлових точок для всього селища. Археологи визнають, що ці «мегаспоруди» / «храмові комплекси» використовувались для інтегративних

інститутів прийняття рішень, ритуальних священнодій, та в цілому для духовного життя спільноти. Очевидно й те, що вирішальним фактором для ефективної організації таких соціальних інститутів були окремі групи людей – організація священослужбовців чи жреців [4].

Повертаючись до Небелівського Храму, який перебував у центрі релігійного паломництва на місцевості, він чи не найкраще може проявляти організаційну структуру сакрального порядку. Значення Храму для реконструкції соціальної градації полягає в тому, що ця особлива категорія будівель специфічно відображає різні аспекти трипільського товариства: в трипільських гігантах-поселеннях вони показують та означають організаційну надійність, маркують центральну установу в забудові, проявляють релігійну концепцію. Відповідно така головна забудова на поселенні може слугувати проксі до різних історичних станів і процесів, включаючи структуру прийняття політичних рішень, ритуальну взаємодію, освітню, перерозподіл матеріальних надлишків і різних масштабів організаційних процесів. До цього ж активна експлуатація Храму з його належним ритуальним циклом священнодій не посиљна без людей відповідальних за сакральну справу, як не посиљне виконання гончарної, металургійної чи ткацької справи одними й тими ж людьми.

Створення такого «світоглядного гіганта», як Небелівський Храм у всіх його відомих особливостях певно було провідною іскрою для появи чіткої ідеологічної групи людей – «первинної інтелігенції», відповідальної за сакральну сферу на поселенні. Стимулом до їх виокремлення з-поміж населення могло бути декілька. Першим завданням було консолідувати союзи між різними родами, зблизити їх для участі у реалізації такого масштабного на свій час проекту. М. Відейко та ін. (2013) підраховали, що робочий час, необхідний для побудови «мегаструктури» / Храму був у двадцять-тридцять разів більший ніж для побудови звичайного будинку [16, р. 398], що було грандіозним завданням, яке вимагало спільної роботи представників зразу декількох демографічних груп та родових громад. По-друге, облаштування «мегасайту» (за археологічною наукою), храмової території та самого Храму

вимагало великого набору знань, які своєю чергою набувалися з покоління в покоління якимись родовими групами чи окремими «хранителями традицій». По-третє, збільшення цінності реалізованого «духовного проекту», «центру паломництва» (за Даремським університетом) призвело б до загального зростання значення місця в усьому регіоні, а звідси й популярності та сакралізації людей залучених в його реалізації. І, по-четверте, безпрецедентний масштаб соціального обміну, що відбувається на таких ранніх протомістах неодмінно призвів би до кумулятивних соціальних переваг для тих, хто живе ближче до храмової структури та опікується нею, що й було помічено при археологічних дослідженнях (за М. Відейко). Звідси можемо припустити наявність інституту стародавньої «духовної інтелігенції» в надрах трипільського егалітарного світу, орієнтованого на сферу чистої думки, духовного досвіду і містичного споглядання. Було б перебільшенням вважати, що кожен член трипільського роду міг би виконувати подібні функції. Мозком і душею колективу були «духовні інтелігенти» / жерці та їх учні – люди, звільненні від буденних справ для того, щоб мати можливість організовувати релігійне життя суспільства. Трипільські духовні лідери одночасно могли виконувати функції керівників громади. На прикладі досліджень поховань археологічної культури Кулястих амфор, яка існувала на території Дніпровського Правобережжя епохи пізнього енеоліту визначено, що в одній особі могло поєднуватись функції вождя та шамана (жреця) [9, с. 120]. Вагомо, що на трипільських поселеннях виявлені класичні атрибути влади вождя – кам'яні булави [10, с. 36-44], що вже в пізніших індоєвропейських захороненнях було неодмінною ознакою ієрархії.

Відомо, що конструкція головного ритуального залу Небелівського Храму утворена з поділом на світоглядні чи рівневі зони. На рівні нульової відмітки знаходився головний храмовий символ («Світове Дерево»), вівтарі, зернотерки, подіум та весь виявлений ритуальний інвентар, що складає найбільш сакральну частину Храму. На рівні другого поверху головного ритуального залу знаходився круговий балкон, який ймовірно слугував для церемоніального кругового обходу загальної маси людей. Існує загальна

парадигма в релігіях світу згідно з якою до найбільш священних місць мають доступ лише посвячені особи. Так навіть самі особливості конструкції Небелівського Храму вказують на певний поділ та тих хто бере участь в ритуалі та тих хто його організовує. Цим також пояснюється здатність великої кількості населення одночасно брати участь в ритуалах Небелівського Храму, а священнослужителям працювати з такою великою кількістю людей та одночасно організовувати складні ритуальні дієства.

Структура Небелівського Храму, а саме його західна частина, відмічена своєрідним балконом-приміщенням де знайшовся єдиний на все приміщення опалювальний пристрій – піч для обігріву приміщення [3]. Таке опалюване приміщення може вказувати на те, що при Храмі міг хтось постійно проживати, навіть в зимовий період. Можливість постійного перебування в Храмі надає можливість до інтерпретацій функції наглядача за Храмом чи визначення його, так би мовити, настоятелем.

Внутрішній простір Небелівського Храму, а саме його ритуальний храмовий зал, зберіг абсолютно унікальний артефакт, який віднесено до виробів престижу та міг бути прикрасою духовних лідерів. Це золота спіраль, яка могла заплітатися у волосся чи носитися як підвіска [2, с. 331]. Той хто носив таку золоту спіраль певно мав виразну особистість, навіть якщо золотий атрибут був використаний тільки для щорічних храмових церемоній, і, можливо, мав інше положення в суспільстві ніж людина – володар кільця з обпаленої глини, яке віднайшлося в будинку біля Храму [13, р. 403]. Крім спіралі із жовтого металу тут же виявлені кістяні прикраси, які також використовувались в якості предметів ініціацій. Це були оброблені ікла благородного оленя з перфорацією для пронизки [13, р. 395]. Носіння таких прикрас може бути сильно пов'язано зі статтю володаря таких оздоб, оскільки ікла благородного оленя походять від тварин самців. Ікла є формою демонстрації як для тварин, так і для людини, яка починає використовувати їх. Ці елементи тваринного світу мають особливе символічне значення для аудиторії, яка спостерігає їх та для якої така демонстрація призначена. Використання кликів має амулетичний аспект, тому що намистина символізує

те, як тварина себе поводить, захищається, харчується тощо, а також культурні аспекти які їй приписуються. У будь-якому випадку здається очевидним, що благородний олень мав особливий ідеологічний сенс, пов'язаний як мінімум з гендерною ідентичністю для різних групи людей, що проживають на великих територіях Центральної та Східної Європи [13, р. 375-376]. Те, що внутрішня ритуальна храмова зала та ритуальні дійства були виокремлені такими особливими артефактами, може вказувати на монополізацію дійства та людей вбраних у таку оздобу. Звідси ми додатково вбачаємо особливих духовних персонажів зі здібностями ідейних керівників, які створювали зв'язок з сакральним світом.

Визначення в трипільському суспільстві «духовних провідників» може дозволити зрозуміти й механізм формування арійських / індоєвропейських варн, тобто структурування суспільства на брахманів (мудреців), кшатріїв (воїнів) і вайш'їв (господарів). Головним джерелом сили в трипільському світі очевидно була святість та рівність, адже саме вони відкривають доступ до віри – «сили, що рухає горами». Але в кризовому стані, який передував процесу розпаду трипільської цивілізації, ймовірно почали виокремлюватись воїни – люди, які могли боронити від можливого нападу ворогів. Такі військові лідери певно організовували й вели свої роди на нові території, – процес який можна зіставити з великим індоєвропейським вибухом на території Євразійського степу. Частина колективу первинних землеробів перебуваючи у стані великої святості й потрапила у своїх міграційних процесах до північної Індії ще в III тис. р. до н. е. [підтверджено генетичними дослідженнями [8]], де остаточно виокремилися великі соціальні стани жерців, воїнів та господарів. Духовні лідери й там залишалися у найвищому соціальному стані, бо ж саме з них почався розвиток людського прогресу. Як доводив індійський вчений Даянанда Сарасваті, у ведичні часи не було й мови про будь-яку соціальну ієрархію і люди не ділилися на високо- і низкороджених. Згідно з дослідженнями науковця, тоді суспільство складалося з професійних груп (варн), які кооперувалися один з одним на благо всієї громади. Але в період занепаду такі групи перетворилися в ієрархічні касти, що було грубим

перекручуванням споконвічної соціальної структури [11, с. 255-256.]. Борець за права жінок Махадев Говінд Ранаде підкреслював свободу і рівноправність жінок у древніх арійців, а відхід від цих порядків пов'язував з навалом варварів-неарійців [11, с. 260]. Тут ми хочемо сказати, що досліджена трипільська рівність на поселеннях може бути досить вдалим поясненням рівності в архаїчних індоєвропейських спільнотах, а впорядковані соціальні варнові стани арійців можуть вступати в складну систему компаративістських досліджень гіпотетичних трипільських станів.

В цілісному підході ми досліджуємо, що серед поховань знаті індоєвропейської спільноти в межах України переважають комплекси з ознаками осіб духовного рангу – жерців-брахманів. Їхнім становим символом, окрім білого кольору (наявність порошку крейди в могилі), виступає питна оздоблена чаша. Окремий тип таких чаш складають дерев'яні посудини, куті металевими фігурними платівками. Вони трапляються у похованнях усієї вервечки степових культур цієї етнічної спільноти й передані у спадок іраномовним кіммерійцям, скіфам, сарматам. Серед інших ознак поховань осіб духовного сану назвемо широке використання крейди, вохри та вогню у ритуалі, обряди кремації, наявність менгіра, стели чи ідола біля могили, влаштування святилища [5, с. 492]. Зі сказаного можна зрозуміти, що індоєвропейська народність трималась на владі брахманів-священників, а їх первинна державність на релігії. Саме перші духовні лідери знаходили відповідність між космічним і людським порядками, чоловічого з жіночим до небесного з земним, а особисту цілісність зіставили з цілісністю Всесвіту.

Ми схильні вважати, що духовна верства трипільської етнокультурної групи досліджується не лишень з Небелівського Храму та інших трипільських святинь, а й з пам'яток індоєвропейського горизонту території України, які сформувалися з енеолітичного світу. Бо ж якщо в Україні віднайшлися тисячі пам'яток трипільської культури, а чисельність їх населення за весь організований період існування налічувала до 2 мільйонів осіб, ця сила людей не може зникнути без сліду разом зі своєю релігією та духовними лідерами.

Складність організації Небелівського Храму від його планування, побудови, ритуального спалення, внутрішнього наповнення та інтер'єру, артефактів та досліджених священнодій, гіпотетично дозволяє отримати свідчення про деякі ознаки храмової соціальної структури та процесу виділення духовної еліти з-поміж населення. Досліджена паломницька функція Храму, функція календарно-астрономічного призначення та в цілому вся складність релігійного енеолітичного центру неодмінно вимагала відповідного адміністрування та координації. Думаємо не буде перебільшенням сказати, що складність релігійного життя землеробського колективу неодмінно вимагало складності і їх соціального устрою.

Висновок:

Вся складність функціонування Небелівського храмового комплексу, його набір ритуальних артефактів, предметів престижу та ініціацій, може гіпотетично вказувати на проведення в ньому складних ритуалів під керівництвом духовних лідерів. Це ж підкріплюється з деякої відмінності сакрального оформлення житла, яке було найближчим до Храму і в якому могли проживати «святі мудреці» та їх родини.

Ми схиляємо до того, що в трипільській цивілізації Храм був ключовою метафорою в зародженні первинної духовної інтелігенції. Досліджені паломницькі функції до Небелівського Храму вказують на високу організаційну спроможність окремого колективу людей залучених в цьому світоглядному процесі.

Вивчення релігійного комплексу Трипільської цивілізації та гіпотетичних ознак, які вказують на первинну духовну функцію населення, може додатково дозволити глибше зрозуміти механізм формування арійських варн та інституту жерців індоєвропейського горизонту.

Список джерел:

1. Базик Д. В. Первісні релігійні вірування та форми їх сучасного вияву: дисертація на здобуття наук. ступеня кандидата філософських наук: 09.00.11 / Дмитро Васильович Базик. – К., 2010. – 203 с.

2. Відейко М., Бурдо Н. «Мегаструктура» – Храм на трипільському поселенні біля с. Небелівка // Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць. – Інститут археології НАН України, 2015. – 476 с.
3. Відновлення Трипільського Храму. Консультації проф. М. Відейка та В. Перегінця. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4VBbEJwbng>
4. Голос Народу. На Вінниччині відкрито відразу три «храмові комплекси» трипільців! URL: <https://golos-narodu.com.ua/na-vinnychchyni-vidkryto-vidrazu-try-hramovi-kompleksy-trypilcziv/>
5. Давня історія України: в 3-х томах. Том 1. Первісне суспільство. – К., Наукова думка, 1997 – 494 с.
6. Ипполитова А. Г. Религия и религиозно-философская мысль в мировой культуре: источники, комментарии, обзоры. – Москва; Берлин, Директ-Медиа, 2021. – 429 с.
7. Михайло Відейко. Можна копати, а можна й не копати. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=N5yB3gLOIL0&feature=youtu.be>
8. Никитин А. Г. Генетические корни трипольцев: что мы узнали после восьми лет исследований – *Stratum plus*, № 2, 2014 – 5 с.
9. Охріменко Г. Духовна культура первісного населення : навч. посіб. / Г. Охріменко, С. Локайчук. – Луцьк, Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – 188 с.
10. Сорокіна С. А. Кам'яні навершя булав доби енеоліту та бронзи (на основі колекції Національного музею історії України) // *Магістеріум*. – 2005. Вип. 20: Археологічні студії. – 36-44 с.
11. Шнирельман В. А. Арийский миф в современном мире. Т. 2. – М., Новое литературное обозрение, 2015. – 536 с.
12. Cucuteni and ancient Europe. The collection of scientific works № 414. – Kyiv, 2016. – 134 p.
13. Early Urbanism in Europe. The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe. – Published by De Gruyter Poland Ltd, Warsaw/Berlin, 2020 – 576 p.
14. Hofmann R, Müller J, Shatilo L ... Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements. – UNITED STATES, University at Buffalo, The State University of New York, 2019. – 54 p.
15. John Chapman & Bissierka Gaydarska. The Pilgrimage Model for Trypillia Mega-Sites: The case of Nebelivka, UKRAINE. – Durham, Great Britain, 2019. – 30 p.
16. John Chapman, Mikhail Yu Videiko, Duncan Hale, ... The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. / *European Journal of Archaeology*, Volume 17, Issue 3, 2014 – Published online by Cambridge University Press, 2017. – p. 369-406.

17. Revealing Europe's early "mega-sites". URL: <https://www.dur.ac.uk/news/research/?itemno=26696>
18. Robert Hofmann, Johannes Müller, Liudmyla Shatilo, ... Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements – UNITED STATES, University at Buffalo - The State University of New York, 2019. – 54 p.